

BOKOR ZSUZSA

TÖRTÉNELMEK – LEVÉLTÁRAK – BOSZORKÁNYOK

A boszorkányperek kutatásának problémáiról

„Honnan van ez a korunkat olyannyira jellemző archiválási rögeszme, mely a jelen hiánytalan megőrzésére és a múlt teljes megővésére irányul?”

(Pierre Nora¹)

Jelen írásban arról lesz szó, hogyan konstruálódnak történetek a levéltári kutatások során. Ezen belül konkrétan a boszorkányperek kapcsán felmerülő problémákat szeretném tisztázni: a történelem reprezentációját a történetekben, a peres iratokhoz közelítő korábbi paradigmákat is ismertetve. A boszorkányperek feldolgozásával kapcsolatos módszertani kérdéseknek csupán egyes szekvenciáit világítom meg, ezen belül a saját kutatásomban felmerülő kérdéseket és a kutatási módszereimet is bemutatom. Az általam ismertetett elemzésekísérlet pedig a mikrotörténeti módszer alkalmazásával jár el. Ezt a módszert „próbálom ki” egy konkrét történeti anyagon, egy 18. századi szexuális peren. És a paradigmákat tekintve ehhez a módszerhez és követőihez csatlakozom. Az elemzés nem lesz teljes, lévén, hogy a peranyag nagy, csupán a vizsgálódás gerincét hozza, kérdéseket, és problémákat, amelyek egy ilyen elemzés kapcsán felmerülhetnek.

Történelem – (történelem)alkotás – emlékezet. A levéltáros emlékezete

A képzelet és valóság, közvetített és közvetlen valóság közti kapcsolaton számosan vitáztak már, nem az a célom, hogy újraidézzem ezeket a problémákat.

Az első probléma, amellyel a levéltári anyaggal foglalkozó kutató kutatásai során szembetalálja magát az, hogy a regisztrált anyag és a valóság, az értelmezett tények és a valós tények közötti távolságot képtelenség felmérni. A kutató maga alkotja meg a maga történetét.² Nora³ jegyzi meg, hogy egy tisztán anyagi természetű hely, mint a levéltári raktár,

¹ Nora 1999. 147.

² L. még Gyáni 2000. 11–30.

³ Nora: *i. m.* 152.

csak akkor *lieu de mémoire*⁴, ha a képzelet szimbolikus aurával ruházza fel.

A *levéltáros emlékezet*⁵ a pontosságon, az anyagszerűsége, a nyomok közvetlenségén, „a rögzítés konkrétumán”, illetve a „kép képiségén” alapul. Az emlékezetnek – lévén, hogy egyre kevésbé élhető meg belülről – egy kézzelfogható külső támaszra van szüksége. Az emlék „teljes és pontos rekonstrukciójá”-t⁶ regisztráló emlékezet számára a levéltár kötelességévé válik az emlékezés.

Talán a mi történetírásunkban még nem érzékelhető ennyire erőteljesen a „mindenképp megmenteni” szándék, sem a múlttalanság-érzés, amely „kötelezne” az archívumba lépésre. Ezek olyan problémák azonban, amelyeket nem ez a dolgozat hivatott ábrázolni. Kérdés marad viszont az, hogy miért kutatunk az archívumokban, pontosabban mit keresünk ott, és mit jelent számunkra a múlt, amelyet beemelünk a mindennapjainkba. Hogyan jönnek létre *lieu de mémoire*-ok ezekben a történetekben?

Raffaella Sarti a mikrotörténetírást mint saját történelmünk hiánypótló műveletét értékeli. Az elmúlt századokban való keresgéssel saját történetünket tesszük teljessé – jegyzi meg Sarti –, olyan múltat rekonstruálunk, amelyet aztán sajátunknak mondhatunk, ezáltal azt is bizonyítjuk, hogy a múlt elfelejtett, marginalizált eseményei, személyei nem vesznek ki a kollektív emlékezetből.⁷

Tény, hogy az egyes szövegek interpretációja nagymértékben függ a kutatótól, annak elméleti horizontjától, az illető szakmai közösséghez, elvekhez való tartozásának tudatától.

Boszorkányperek történetei. Közelítések a boszorkányhit történetéhez – kutatómódszertanok

A fenti problémákat azért tartottam szükségesnek tárgyalni, mert a számomra ugyancsak problémát jelentő boszorkányperek kutatása során is hasonló nehézségekkel találtam magam szemben. A per egyrészt egy olyan esemény, amely a beszélgetés és beszélés kétpólusú cselekményvázára épül: egy bizottság kérdez, valakiket kérdez, valamilyen szempontok

⁴ A „*lieu de mémoire*” képzeletünk terméke, amely a múlttól való elszakadást szemlélteti. Mivel az emlékezetnek nincs már valódi közege [*milieux de mémoire*], helyei vannak [*lieux de mémoire*]. Mivel a „*lieu de mémoire*”-okat a történelem hívja elő, ezek az emlékezetmegőrző tudat végső formái Pierre Nora szerint, és nincs lehetőségünk a teljes rekonstrukciójukra. A „*Lieu de mémoire*”-okat az emlékezet és történelem kölcsönös interakciója hozza létre, az emlékezet akarása teremti meg ezeket.

⁵ Nora: *i. m.* 147–148.

⁶ Uo. 147.

⁷ Sarti 2000.

alapján választja meg a kérdéseit, a válaszok is hasonlóképpen egy bizonyos réteg nyelvi kultúráját, illetve mentalitását tükrözik. Nem lehet teljes objektivitásra törekedni, a forrásokra, a szövegekre alapozni (építeni) az „igaz történetet”.

A „milyen történet a mi történetünk” kérdés vizsgálata kapcsán elsősorban arra reflektálnék, hogy mi az, amit korábbi kutatások nyújthatnak számunkra, milyen olvasatot tükröznek az egyes peres iratokat taglaló munkák, milyen irányú a reflexió, illetve a szöveg általi reprezentáció hogyan nyilvánul meg.

Az, ami boszorkányperes iratként került be a köztudatba, többnyire azokat a törvénykezési jegyzőkönyveket jelentette, amelyek a perekre vonatkozó tanúvallomásokat, illetve (néhol) az ítéleteket is tartalmazzák.

A forráskutatás eredményeit tartalmazzák a Schram Ferenc⁸, Klaniczay–Kristóf–Pócs⁹, illetve a Bessenyei József által szerkesztett forráskiadványok.

Klaniczay – az eltérő kutatási paradigmákat vizsgálva – világosan szemlélteti az eltérő kutatási módszerek megválasztásának módját, a történészek és etnográfusok megközelítési módozatait figyelve. Kétféle perspektíváról beszél a perekkel kapcsolatos kérdéskör megközelítésekor: a folklorista-néprajzos, illetve a történész szempontjairól. A *folklorista* egyszerűen a „teljes” dokumentációra törekszik, időponthoz, helyhez, etnikumhoz, interetnikus hatáshoz kapcsolódó adatok összegyűjtésére törekszik, amelyek a *hiedelem meglétét dokumentálhatják*.¹⁰ Ugyanezt a történész más perspektívából tárgyalja: a boszorkányüldözések okait kutatja, ezeket nem annyira magában a boszorkányhitben leli fel, mint inkább egy sor ettől független tényezőben (az érintett társadalmak válságos helyzetében, a jogrend elégtelenségében, valamint azokban a vallási, politikai és társadalmi feszültségekben, amelyek a bűnbakteremtés efféle módszereihez vezettek)¹¹. Mindezek után egyértelmű, hogy mindkét irány esetében csupán részkérdések tisztázásáról van szó, egyik tudományos paradigma sem vállalja fel a perek globális vizsgálatát. Klaniczay kifejezésével élve: „a kétféle megközelítés valójában ugyanazon érem két oldalára világít rá”.¹² És ezután megoldást is kínál a helyzetre: a két szempont egyesítését. Mindez természetesen egy „összetettebb” boszorkányüldözési történeti kép megrajzolását segítené elő.

A néprajzkutatók Klaniczay által is jelzett szemlélete esetében olyan szerzőkre kell gondolni, mint Diószegi Vilmos¹³, Dömötör Tekla¹⁴, Róheim

⁸ Schram 1970.

⁹ Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989.

¹⁰ Klaniczay 1986. 257.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ Diószegi 1967.

¹⁴ Dömötör 1981.

Géza¹⁵, Pócs Éva. Ezt a szemléletet tükrözik a *Magyar Néprajzi Lexikon*ban található *boszorkány*¹⁶ és *boszorkányperek*¹⁷ szócikkek is. Pócs Éva több írásában a boszorkány kérdéskört a hiedelem felől közelíti meg, a hiedelmet mintegy kiindulópontként és mentalitástükrözőként értéke-
li.¹⁸ Ezek a munkák meghatározták a boszorkányság intézményének kutatását. A hiedelmekben kirajzolódó boszorkánykép – akkor is, ha nem teljes, mert nem tér ki a tágabb társadalmi vizsgálat elemzésére – irányadó szempontként működik a további ilyen jellegű kutatásokban.

Ahhoz, hogy a perekről egy komplex képet nyerjünk, a kor és a társadalom belső elrendezkedését is figyelniük kell, annak belső mechanizmusait, mert ezek gyakran a boszorkányperek motivációs tényezőit, a pereket kiobbantó okokat is megvilágítják. A boszorkányhiedelem gyakran csupán egyfajta bázist jelentett, amely „engedélyezte” a kor keretei közt az egyes személyek elítélését, éppen ezért nem lehet kizárólag a hiedelmekre támaszkodni, hiszen ennél jóval többről van szó a perek esetében. És nem elhanyagolható tény az sem, hogy a boszorkányperekben gyakran nem is a „hiedelemvilág” elemei tükröződnek, hanem egy fölülről jövő rendelet készíteti (ki)beszélésre az egyéneket, tanúkat és vádlottakat egyaránt. A hiedelemszövegek gyakran más képet nyújtanak a boszorkányokról, a mágia nem mindig negatív előjelű ténykedésnek bizonyul. Pócs Éva a boszorkánykutatás során a hiedelemszövegekből rekonstruálható boszorkány alakját tekinti elsőbrendűnek a bírósági szövegekben kirajzolódó alakoknál. Szerinte a 20. századi hiedelmeket azért kell segítségül hívni – problematikusságuk ellenére is – a boszorkányság és mediátori rendszerek elemzésekor, mert a boszorkányság intézményét teljesebben képviseli a 20. századi hiedelemanyag, mint a bírósági szövegek adatai.¹⁹ Ez a hiedelmekre alapozó szövegolvasás jellemző, sőt gyakori hozzáállás a folklórkutatóknál.

A peres iratokat olvasva nyilvánvalóvá válik számunkra az, hogy ezen szövegek esetében kétféle tudás összeütközéséről van szó: az *elit kultúrát képviselő bíróság* (legyen az egyházi vagy világi ítélőbizottság) tudásáról, illetve a *paraszti kultúra szövegeiről*. A kétféle (többféle) tudást reprezentáló szövegekkel való találkozáskor ismét kérdésessé válik a tartalom mibenléte, és az, hogy a kutató által „kiválasztott” tartalom és a megjelenítendő tények közé tett esetleges egyenlőségjelek valóban indokoltak-e. A társadalomtudós sajátosan bánik a szöveggel. Gyakran bizonyos tényezőket első(bb)rendűnek vagy másodrangúnak tulajdonít, és ezek alapján válogat, illetve osztályoz. És, mint korábban jeleztem, nincsen egyenes

¹⁵ Róheim 1927.

¹⁶ Kovács–Pócs 1977. 346–348.

¹⁷ Kovács 1977. 349–353.

¹⁸ Pócs 1983. 134–146.; 1989.; 1995.

¹⁹ Vö. Pócs 1983., 1998a.

irányú megfeleltetés a „valóság” és az azokat reprezentáló tények közt. Éppen ezért szinte értelmetlen azt kijelenteni, hogy egyik tény „valósabb” a másikinál.

Lássunk néhány problémát, amelyeket a peres iratok olvasója tehet fel hasonló szövegekkel való találkozásakor, és amely kérdések saját kutatásomban ugyancsak problémaként merültek fel.

Egy háromszéki „boszorkány”

Saját kutatásomban egy 18. század végi esetet, az altorjai Apor Péter fiának, Apor Józsefnek egy középnemesi családból származó nővel való viszonyát, illetve a nő boszorkánnyá, kurvává és házasságtörővé való kikiáltását, illetve a per lefolyását vizsgáltam.²⁰

Érdekesen bontakozik ki a per olvasása során az, hogy egy tiltott kapcsolatban résztvevő személy miként válik bűnbakká a közösség számára, hogyan fogadja el (vagy éppen nem fogadja el) a hozzá társított negatív előjelű („boszorkány”, „parázna”, „kurva”) kliséket. Azt is lényeges szempontnak tartottam vizsgálni a kutatás során, hogy kik azok, akik beszélnek a perben, illetve kik ütköznek, és ezt a diskurzusváltást az egyes beszélgetési/beszélési momentumok hogyan teszik nyilvánvalóvá. Ennek a kérdésnek a kutatása egy másik kérdésre, a forrástípus valamilyen kategóriába való besorolásának problémájára is rávilágít. Hogyan derül ki közben egy, a Klaniczay–Kristóf–Pócs által szerkesztett kötetbe²¹ is boszorkányperként bekerült, részleteiben – a Szádeczky Lajos²² által kiadott szöveg alapján – közölt peranyagról, hogy nem is annyira boszorkányper jellegű, hanem inkább a szexuális büntetőperek sajátosságaival rendelkezik? Bár az illető nőt bűbájossággal és boszorkánysággal ítélték el, mégsem lehet a mi kategóriáink alapján ilyen egyszerűen megítélni ezt, besorolva egy adott pertípusba.

A szexuális kicsapongással, kurvasággal és egyben boszorkánysággal vádolt személy kapcsolatait, a szexuális partnerrel (a bíróság szempontjából áldozatnak tekintett férfival) fenntartott viszonyát, illetve ennek a férfinak a körébe tartozó személyek (feleség, szülők, szomszédok, barátok) sajátos attitűdjeit is vizsgáltam kutatásaim során. Jóllehet ennek a pernek a „főszereplője” Benkő Anna, a boszorkánysággal és bűbájossággal, továbbá kurválkodással, szajhalkodással és házasságtöréssel vádolt asszony, a per anyagát és az azt kiegészítő leveleket figyelve lényeges szerep jut a másik félnek is, Apor Józsefnek, a partnernek. Nemcsak a diskurzus körüljárását biztosítaná ez a vizsgálat, hanem az azt mozgató akaratot, illet-

²⁰ A per a Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárban található meg, 36. Fond.

²¹ Klaniczay–Kristóf–Pócs: *i. m.*

²² Szádeczky 1903.

ve az ezek mögött feszülő stratégiai szándékokat. Nem mellékes tény a vizsgálat során az, hogy külső nyomás, hatalomtól való félelem, illetve fenyegetés következtében ugyanazokra a kérdésekre más-más választ, eltérő feleleteket adnak a peranyagban szereplők, ezáltal pedig számtalan ellentmondásba ütközünk.

Az iratok nem közvetlen jellege nem adhat „biztos bizonyítékokat”, nem jelenthetek ki kategorikusan semmit. És itt nemcsak arról van szó, hogy nem kezdhettem el beszélgetni a 17–18. századi parasztokkal vagy ítéldbírókkal, mert nem élnek, hanem mert – mint ahogy Ginzburg fogalmaz – nem értettem volna meg őket.²³ A perek mögött társadalmi viszonyok bonyolult hálózata rejlik (legalábbis a mi társadalmi viszonyainktól eléggé eltérő, más viszonyok ezek), melyeknek vizsgálata – mivel csupán az iratok elemzése által történik a vizsgálat – nemcsak hogy homályos képet ad a történetekről, hanem saját kulturális „perspektíváim” előtérbe helyezését is biztosítja. Nem vállalhatom fel a detektív szerepét, sem az ítéldbíróét, mivel nem láthatom objektíven a tényeket. Egyébként sem ez a feladatom, csupán összefüggések és részösszefüggések fölvázolása, a perek olvasatát elősegítő módszerek fölállítás. Tehát azt is vállalnom kell, hogy ebben a pragmatikus vizsgálatban nemcsak *ők*, hanem *én* is jelen vagyok.

A tőlünk időben és mentalitásban is távol álló anyag „komplex” vizsgálata sajátos módon történik. A történész írja meg a történetet. Mert mindenki számára világos az, amit olykor white-i koncepciónak szokás nevezni: hogy történeti események láncolata akkor válik alkalmassá az értelmezésre vagy magyarázatra, ha már birtokolja egy történet koherenciáját. És akkor a *cselekményesítés* az, amely felruhazza az események sorozatát kulturálisan értelmezhető jelentéssel.²⁴ A cselekményesítés ebben a gondolati rendszerben *általam* adott, és az eseményeket, amelyek terítésekre kerülnek, én szelektálom.

A történet alakul...

Először is az események sorozatát állítjuk fel, ez már maga olyanszerű kronologikusság, amelybe szervesen beletartozik a kutatói nézőpont: „reprezentatív” eseményeket válogatunk ki a rendelkezésünkre álló eseményhalmazból, és szelektáljuk ezeket.

Hogyan hozzuk létre az események sorozatát mint tényeket? Lássuk a per legfontosabb eseményeit

²³ Ginzburg 1991. 9.

²⁴ White 1997. 21.

1740. szept. 2. – 1741. márc. 1. *Apor Péter második végrendelete*, amelyben tudatja a fiával, hogy nem részesül a vagyomból, ha tovább folytatja bűnös kapcsolatát Benkő Annával.

1741. ápr. 6. *Apor József és Benkő Anna közös végrendelete*, amelyben leszögezik, hogy egymásra hagyják minden meglévő vagyonukat (a fenti esemény ellenére is).

1743–1759 között írt *végrendeletei Apor Józsefnek*, amelyekben többször is hangsúlyozza, hogy a vagyona jórészt Benkő Annára hagyja halála után.

1753–1760 *Apor József és Vay Mária válópere*. A kényszerházasság nem működik, a férfi mindenképp szabadulni akar a feleségétől. (A válóperkor derül ki, hogy Vay Máriának viszonya volt az esperessel, aki Benkő Anna perének is mozgatórugója volt.)

1753. márc. 14–22. *Tanúvallatások Benkő Anna ellen, a nő elzáratása* (3 hónap börtönbüntetés).

1753. jún. 12. *Benkő Anna reverzálisa*, amelyben megígéri, hogy nem él többé megbotránkoztató életet, büntetést fizet az egyháznak, ígéretet tesz arra, hogy nem találkozik többé a férfival.

1759. febr. 13 – ápr. 29. *Ellenper* (Benkő Anna ártatlanságát bizonyítandó). A világi és egyházi bíróság ellen protestálnak. Mindenki azt bizonyítja, hogy Benkő Anna ártatlan.

A tények sorát sorozattá alakítjuk a cselekményesítéssel, olyképpen, hogy az egyes alakoknak és eseményeknek ebben a kronológiában helyet juttatunk. Azáltal, hogy kiválasztjuk őket, és elhelyezzük egy adott sorban, jelentést tulajdonítunk nekik. A cselekményesítés (*emplotment*) ruhazza fel az eseményeket valamiféle jelentéssel. A peranyag meglévő 87 dokumentumát úgy rendeztem „egységes egésszé”, illetve úgy válogattam belőlük, hogy az eseménysor valamiféle jelentést adjon. Ez az általunk alkotott jelentés-horizont további elemzésre szorul. A következő lépés a „sorozat tudományosan vagy kulturálisan magyarázhatóvá alakítása”²⁵, az *explicandum* felvállalása a kronológián belül, illetve az eseményháló koherenciájának biztosítása lenne. Mindenképp olyan problémákkal találkozunk a peranyag olvasatakor, amelyek megnehezíthetik a megértést, a magyarázatot.

A boszorkányszerep, illetve az ennek való megfelelés, megfeleltetés

A korabeli problémákhoz más jelentések társultak a vizsgált korban és az adott körülmények között, mint a vizsgálat idején (ma). De ez csupán az egyik tényező, amely nehezíti az értelmezést.

²⁵ White 1997. 21.

A per anyaga olyan jelentéseket látat önmagában, amelyek – szerintünk – az egyes tények közti összefüggésekre magyarázatokként szolgálnak. Az eseménysorozatból kiválasztott, (számomra) fontosabb események alapján vizsgálat alá lehet már vetni a peranyagban szereplő személyeket, ezek társadalmi körét és koncepcióját.

Az én vizsgálatom így indul: első kérdés, amelyet fontosnak tartok, az, hogy a boszorkánynak nevezett személy, Benkő Anna vállalta vagy nem vállalta a neki tulajdonított szerepet? Tudomásul véve azt a tényt, hogy ezt a szerepet gyakran az inkvizítor adta az egyes személyeknek, nem tulajdoníthatjuk ezt a „bevallott-szerepet” objektív demonstratív tényezőnek. További kérdéseim, amelyek tovább bonyolítják a cselekményt, arról szólnak, hogy kik nevezték Benkő Annát boszorkánynak, és miért. Apor Péter (ő lévén az első, aki kurvának nevezte), milyen mértékben befolyásolta a falubeliek véleményét, a bizottság ítélete és a tanúvallomások mennyire tükrözik az igazságot, tekintve, hogy a két nagyobb per: a boszorkányper és a Benkő Anna által indított ellenper tanúi más-más „igazságokat” mondanak.

Tudom, hogy a boszorkány alakja korántsem jelent egységes boszorkányképet a magyar nyelvterületen, és az európai boszorkányüldözés során „regisztrált” vádlottak összessége sem hoz ilyenszerű bizonyítékot. Valóban problémát jelent a vizsgálat során a perek mozgatóinak, a vádlóintencióknak világos(abb)an látása. Ez a boszorkányszerep különböző tényezők függvénye: néhol a „feltétlen külső hatás” (a hivatalos inkvizítor működése) biztosítja ezt a szerepformációt, máskor meg nincs szükség ilyen külső hatásra, a perek megjelenését egy adott közösség belső feszültségei is adhatták, a szomszédságon belüli mindennapos összeütközések magukban is eredményezhettek ilyen jellegű konfliktusmegoldásokat. A vádlottak legtöbb esetben a népi gyógyítás helyi képviselői, illetve a korabeli erkölcsi törvényeket megszegők.²⁶

A boszorkányszerep azonban más-másféleképpen alakul. Mindez a kutató olvasatának eredménye is, tehát láthatjuk ezeket csupán társított szerepformációknak, vagy éppen ellenkezőleg: valós szerepeknek. Tulajdonképpen egy sokszintű szerepkörrel van szó ezen személyek esetében.

Hogyan viszonyul Benkő Anna, a „boszorkány” a neki tulajdonított szerepekhez? A peranyagot olvasva először is az elítélt nő alakja rekonstruálódik számunkra. A Benkő Annára vonatkozó ítéletekből kiderül, hogy milyen kategóriá(k)ba sorolták: boszorkány, kurva, parázna, szajha, fattya vetett nőszemély.

Benkő Anna az 1753. június 12-én írt reverzálisában „bevallja” bűneit, és az eljárásnak megfelelően bűnbocsánatot, és az egyházba való visszafogadását kéri. Tehát rábólint az őt ért rágalmakra, elfogadja azokat. Lát-

²⁶ Vö. Kristóf 1990. 450.; Pócs 1983.; Klaniczay 1986. 269–276.; R. Várkonyi 1990. 399–417.; Grynaeus 1990. 467–474.

szólag. Később kiderül, hogy maga a püspök kényszerítette őt a nyilatkozat megírására, ugyanis többször is levített a börtönbe a felszólító levelet, amit ő nem volt hajlandó aláírni, csupán betegsége miatt kényszerült ezt elfogadni.

Valószínű, hogy a közösség belső értékrendjében nem volt olyan nagy vétség a házasságon kívüli szexuális kapcsolat, illetve a házasság mint intézmény nem teljes mértékben az egyház által előírt szabályok szerint működött. A legtöbben a tanúk közül arra a kérdésre, hogy látta-e, észlelte-e valami kurvaságát, boszorkányságát a megidézett személynek, azt válaszolják, hogy semmi ilyent nem észleltek, őket nem botránkoztatta meg a nő. Csupán azokat a tetteit jegyezték meg, és terjesztették a bíróság elé, amelyek számukra sok esetben természetes eljárásoknak számítottak. A szolgák és falubeliek közül is sokan segítik a szerelmi varázslatok véghezvitelében, a szoptatós anya tejet ad neki, a babvetésnél és más varázslatokban többen is vesznek részt. A falubeliek nem közösítették ki, ahogy ezt a boszorkányok esetében általánosan megfigyelhetjük.

Természetes túlzás azt állítani, hogy ezt a hozzáállást, a „bűnös nő” és közösség kapcsolatát teljes mértékben rekonstruálhatjuk a levelek alapján. Egyrészt azért, mert a levelek jó része önmagában véve is hiányos, illetve a dossziékból gyakran eltűntek nemcsak a levélrészletek (ezek rongálódtak is, néhol szinte olvashatatlanok), hanem teljes levelek is hiányoznak.

Apor Józsefnek, a partnernek a helyét is lényegesnek tartottam megvizsgálni: Benkő Annához, illetve feleségéhez való viszonyulása sok kérdésre választ ad. Apor Józsefnek Benkő Annához való viszonyulását egyrészt közvetlenül, az általa írt levelek és testamentumok alapján értékelhetjük, másrészt közvetetten: mások (Apor Péter, Benkő Anna, a hatóságok) beszédéből, leveleiből, illetve a perekből, a tanúk vallomásaiból.

1743. január 14-én írt testamentumában kihangsúlyozza, hogy:

„...egyedül azt teszem hozzája, hogy valami szántó földeim Szena füveim egy Szoval minden menyen Benkő Anna Aszony Kezehez es alyon eő Kme dispositiojan es idoben Testamentumom Szerent Marhaim Meheim egy szoval minden az eő Kme tegyen az Dispositio szerent...”

Egy másik testamentumában a feleségét gyilkosának nevezi, és jelzi, hogy halálát előreláthatólag felesége „gyilkos szenvedélye” fogja okozni.

A pert indító motivációs tényező nem más tehát, mint egy – különböző társadalmi rétegből származó – elvált nő és egy házas férfi közt szövődő szexuális kapcsolat.

A hatalommal kapcsolatos kérdések ugyancsak jelentősek a boszorkányperek vizsgálatakor: világi és egyházi joggyakorlás viszonya, bíróságok, amelyek előtt folytak a tárgyalások, az egyházak szerepe, az egyházi és világi bíróságok jogköre stb.²⁷

²⁷ Iklódi András az egyháznak katalizátor szerepet tulajdonít a boszorkányperek lebo-

Bár Altorján a legtöbb esetben a megyeszéke jelentette az igazságszolgáltatató szervet, Benkő Anna ügye nem az altorjai megyeszékhelyre, hanem az esperesi székre tartozott. Ebben az esetben sajátos kapcsolódások tanúi vagyunk. Az esperes Tamási György volt, aki esperes és altorjai plébános is volt egyszerre.²⁸ Amint ez az Apor–Vay válóper során kiderül, fontos szerepe volt a Benkő Anna sorsának alakításában, mivel jó barátja volt Apor Péternek, az apának, de Vay Máriával (a perelő feleséggel) is szexuális viszonyt tartott fenn, illetve Oláh Judittal is, aki ugyancsak a Benkő Annát vádolók egyike volt.

Hogyan láthatjuk „objektíven” a Benkő Anna perének iratait, lévén, hogy ezek egy intézmény (az egyház és az erdélyi Gubernium) perspektívájából vannak „láttatva”? A forrás (a levéltári anyag) a reprezentáció milyen formája?

A *Personaliakban*²⁹, illetve a *Particularisokban*³⁰ adott válaszok közül nehéz kiválogatni a fiktív és valós szövegeket, mivel a tanúk a vallomásokban arra törekszenek, hogy minél több „valóságtartalmú” jelzést adjanak (ezt már a „tanúvallomás” műfaja követeli meg), azonban ezek a válaszok gyakran azt az „igazságot” adják, amelyet a kérdező (a bíróság) elvár. Éppen ezért a kutatás alatt fontos kérdés az, hogy kik ütköznek, kik hogyan alakítják a per diskurzusát, illetve milyen pozíciók találkoznak a per során, és ez hogyan vetítődik ki az egyes diskurzusformákra. Márpedig a diskurzust tekintve valóban problémás meghatározni azt, hogy ki beszél, ki beszéltet, kinek a „hangja” az, amit hallunk: az egyházi elit rétegé vagy a népi hiedelem hangja? És ekkor a problémakör kitér, ha nem „a népi osztályok által létrehozott kultúra, hanem a népi osztályokra rákényszerített kultúra tanulmányozását állítjuk előtérbe”.³¹

A kérdések és feleletek nyelvi struktúráit, illetve az ezek mögött rejlő akaratot vagy kényszert próbáltam rekonstruálni a peranyag tanúkihallgatásainak szövegeiből.

Az 1753 márciusában zajló perben a kérdések arra vonatkoznak, hogy Benkő Anna kikkel társalkodott, milyen botránkozató életet élt, kit csábított el boszorkánysággal, a boszorkányságoknak milyen kimenetele volt, a szentszéken milyen dolgait bizonyították, kik vallottak ellene.

nyolításában, lévén, hogy a perek jó része világi bíróságok előtt folyt. Továbbá a közismert Praxis Criminalis büntető törvénykönyv szerepére is rávilágít: azáltal, hogy „a túlhaladott és korszerűtlen osztrák büntetőjogot becsempészték a magyar joggyakorlatba”, megszaporodott a boszorkányperek száma. Ez a kézikönyv lesz a 18. század elején a fő hivatkozási alap a boszorkányégető bíróságokon. Vö. Iklódi 1982. 296.

²⁸ „Altörjai plébánosként többször volt Háromszék, illetve Kézdi- és Orbaiszék esperese.” I. Coroi 2000. 182.

²⁹ Személyi adatokat tisztázó kérdések.

³⁰ A bizonyítandó tényekre vonatkozó kérdések.

³¹ Ginzburg: i. m. 10.

A kérdések legtöbb esetben már önmagukban tartalmazzák az ítéletet, a tanúnak gyakran csak igen–nemmel vagy egy-két adattal kell teljesebbé tennie ezt, és végig követhető az az elvárásrendszer, amelyet a kérdező állít fel a beszélőnek. A tanúknak arról kell beszélniük, hogyan látták Benkő Annát, ha Apor Józseffel volt, milyen távolságban kapta rajta a tanú őket, a szexuális viszonyra is rákérdeznek, hogyan, hol, mikor végezték ezt a gyanúsítottak.

A válaszok ambivalens jellegűek, hiszen a tanúk többsége azzal kezdi vallomását, hogy: „semmi feslett erkölcsöt nem láttam, nem tapasztaltam”, csupán az azután következő „de” vagy „hanem” ellentétes kötőszók jelzik, hogy egy másik értékű állítás következik. És ekkor felsorolják a tetteit, többnyire a bíróság unszolására, legtöbbször bizonyítékként azt hozzák fel, hogy látták, tudják biztosan, tapasztalták az illető ténykedéseit sb.

Az „ellenper” kérdései másképp fogalmazódnak meg. Arra vonatkoznak, hogy milyen életű volt a nő, Apor Józseffel való milyen kapcsolatot tartott fenn, hogyan történt a nyilvános együttlét, a nő magzatelhajtásáról mit tud a tanú, a szerelmi varázslatait hogyan hajtotta végre, a korábbi vádaskodókat lefizették-e vagy sem. 38 kérdést tartalmaz a jegyzőkönyv. A kérdések nem eldöntendő kérdő mondatok, a tanúkat nem kényszerítik feltétlenül egy típusú válaszadásra, tehát a válaszok nem sematizálódnak. Csupán 3 negatív, illetve semleges értékű választ találunk a 316-ból. Itt is egyértelmű, hogy az inkvizítor kérdezői szándékának megfelelően alakulnak a feleletek, akkor is, ha az ellenper igazsága – mint már jeleztem – más „igazság”, mint a „boszorkányperé”. Minden visszájára fordul, és a tanúk épp olyan őszintén bizonyítják Benkő Anna ártatlanságát, mint korábban a bűnösségét. A tanúk álláspontjának vizsgálata az átfedéseket is láttatni tudja: ki az, aki beszéltet, mi a szándéka, milyen külső vagy belső késztetés veszi rá az egyes tanúkat arra, hogy valljanak, és miről vallanak, ha vallanak. A szexualitás az a tény, amelyet bizonyítani (mármint a két ember közti tulajdonképpeni aktust) nem igazán lehet. Ezeket az embereket pedig ráveszi egy (vagy több) bizottság arra, hogy ilyen bizonyítékokat hozzanak, jól meghatározott szerepeket tulajdonítva a vádlottnak: boszorkány, házasságtörő, kurva szerepkörébe illesztik, és az elvárásnak megfelelően hangsúlyozzák hol egyik, hol másik jellemzőjét. Az indukált szerepformáció pedig éppen azon áll, hogy ki az, aki kérdez: Benkő Anna gyakorlott boszorkánynak, varázslónak tűnhet számunkra is az első szakaszban (csupán a kihallgatásokat figyelembe véve), amikor mindenki a boszorkányságát bizonyítja. És az ellenperben pedig a legártatlanabb nőszemélynek tekinthetjük a tanúk vallomásai alapján. Milyen hatalmi érdekek bújnak meg a „vizsgálás” mögött? A bárói családot anyagi érdek teszi elkötelezetté a per véghezvitelében: a bárófiúnak nem szabad kismemesi családból származó nőt feleségül vennie. Az egyháznak (az egyház vezető személyeinek) több okból is véghez kell vinnie ezt a pert: egyrészt mert

egy közbotrányt kirobbantó esetet meg kell oldania, másrészt mert személyes viszonyait kell ápolnia a főnemesi családdal.

Mindezekből egyértelműen kitűnik, hogy a boszorkányperек kutatásakor a „teljes-mértékben-rekonstruálható-népi-hiedelemkör” reményünk szertefoszlik, az eltérő kulturális rétegek közti interferenciák jelzik a szövegek „nem-vegytisztaságát”. Nem világos egy idő után már az sem, hogy ki lehet boszorkány, ha „egyértelmű” és „egységes” bizonyítékokat keresünk. Más-más érték kategóriák minősítik az illető személyt minden perben. Éppen ezért nagyon fontosnak tartottam a szélesebb horizontú kitekintést: olyan más iratok vizsgálatát, mint az elítélt családi iratai, levelezése, családi levelek, a testamentumok, illetve a családi vagyont regisztráló iratok, továbbá a vádlott levelezése a családjával, a hatóságokkal (nemesi származású elítéltek esetében igen fontos), mindezt beillesztve saját tágabb politikai-társadalmi kontextusába.

Jelen esetben inkább egy társadalmilag elítélt viszony erőszakos megszüntetéséről van szó, éppen ezért a forrástípus boszorkányperként definiálása nem egészen jogos, én inkább szexuális büntetőpernek nevezném ezt a pert. Ebben a büntetőperben sajátos a szereposztás, a nőnek több jelző is jut. Nem csupán a boszorkány többé-kevésbé egyértelmű vádja terheli, hanem a kurva és parázna, a szajha, és házasságtörő jelzőket is hozzá társítják. Nem a mélyvizsgálat eredménye az a kategorizálás, amely boszorkányperként értékel egy valójában szexuális büntetőpert, hanem egy felületesebb forrásvizsgálaté. Természetesen a peranyag menete, a vizsgálóbírák kérdései és a vádak gyakran ugyanazt a sémát vélik láttatni, amit más boszorkányperек esetében. Az anyag részletes vizsgálata azonban más aspektusait is tükrözi az eseményeknek. Jóllehet ez ugyancsak *egy olvasat* eredménye, a valós és a megjelenített tények közötti összefüggéseket én látom így. És mint már jeleztem, az általam vázolt összefüggérendszer korántsem jelenti azt, hogy ez lenne a tények *helyes* értelmezése.

A peranyag, mint láttuk, adott esetben kiszélesedik, nem csak az ítélőbizottság által kiadott papírokat jelenti, nem csupán a Personáliákról, és törvénykezési jegyzőkönyvekről, illetve ítéletekről van szó. Ez az együttes fogja adni az „egységes jelentést”, amely engedi megkonstruálódni a történetet. Ennek hiányában csupán egy adathalmaz lesz az eredmény és pusztá kronológia, amely nem kínál megoldást semmiféle problémára.

Az események kronologikus rendben jelennek meg egy történet formájában. És itt felmerül a kronológia–fikció ellentétének problémája. Természetesen a kronológiai adatok tiszteletben tartása nem a pusztá regisztrációt jelenti. Azáltal, hogy megteremtünk egy kronológiát, saját akaratunkat objektivizáljuk. A kronológia sem az adatok objektív egymásutánját jelenti, hanem a mi akaratunkat regisztráló sorozatot.

Azáltal, hogy a narratívákat figyeljük (értékeljük, /át/értelmezzük), kiemeljük a múltból, az emlékezés „akarását” vállaljuk, abban a tudatban,

hogy a teljes rekonstrukcióra nincs lehetőségünk, akkor sem, ha a „teljesre törekszünk” állítással indokoljuk a kutatás miértjét. A kutatónak mindenképpen vállalnia kell azt, hogy a történelmet „saját képére teremti meg”. A történelmi antropológus nem helyezkedhet a résztvevő megfigyelő pozíciójába az időbeli távolság miatt. Más forrásokkal, más objektumokkal dolgozik, éppen emiatt más jellegű történeteket alkot, mint a kultúr-antropológus. Hogy Gyáni Gábor megállapítását idézzem: „A történész többnyire az emlékezet által erősen megrostált, szeszélyes esetlegességgel fennmaradt nyomokat találja meg, amelyek »szakszerű« kifaggatása helyettesíti nála a dialógust.”³² Tovább folytatva ezt a gondolatot, Gyáni a dokumentumok hiányosságára és „előre-kódoltságára” hivatkozik: „a források többé-kevésbé a mindenkori hatalom pusztá öndokumentációi.”³³ És ekkor a történész, levéltáros „tudományos fantáziával” pótolja a hiányzó adatokat, saját korának, kultúrájának értékeiből leszűrt ismeretekből. Ezáltal a vizsgált objektum, idő, esemény olvashatóvá, értelmezhetővé válik. Szöveggé alakul.

Ez a hozzáállás alakítja az én történetemet is. És végül is ez emeli be Benkő Annát és az Apor családot a mába. Tulajdonképpen az én alakításon teszi a pert is boszorkányperré vagy szexuális büntetőperré adott esetben, ez köti a személyhez a boszorkány, parázna vagy éppen a házasságtörő jelleget is.

Ebben az írásban nem állt szándékomban az események teljes ok-okozati hálóját, a boszorkánypert történelmi és más háttereit vizsgálni. Csúpan az volt a célom ezzel a módszertani problematizálással, hogy a történet megkonstruálásának problémájára irányítsam a figyelmet, illetve arra, hogy az ilyen jellegű forráskutatásban az egyes kérdések csak akkor tisztulnak le, ha más jellegű iratokat is figyelembe veszünk (testamentumokat, családi levelezéseket, törvénykönyveket), amelyek az illető közösség életére (mindennapjaira) élesebben világítanak rá. Így a hatalmi diskurzus provokálta „erkölcstelenséggel” való szembenállást, illetve az erre a provokációra érkező vádaskodást legalább olyan lényegesnek fogjuk tartani a pert indító események közt, mint a vallomásokból rekonstruálható hiedelemszövegeket. A történész nézőpontját és az antropológus szemléletmódját legalább annyira fel kell vállalni ez esetben, mint a hiedelemgyűjtő néprajzosét. Mindezt azonban úgy, hogy kutatásunk tárgyának kiválasztása és módszereink taglalása során ne váljunk alanyaink ítélő-bíráivá.

³² Gyáni 1999. 13.

³³ Uo. 13.

Szakirodalom

- BESSENYEI József (szerk.)
1997 *A magyarországi boszorkányság forrásai*. I. Budapest
- CARDINI, Franco
1979 *Magia, stregoneria, superstizioni nell' Occidente medievale*. Firenze
- COROI Artur
2000 *Altortja. Az altortjai katolikus egyházközség története*. Csíkszereda
- DIÓSZEGI Vilmos
1967 *A pogány magyarok hitvilága*. Budapest
- DÖMÖTÖR Tekla
1981 *A magyar nép hiedelemvilága*. Budapest
- FAGGIN, Giuseppe
1959 *Le streghe*. Milano
- FOUCAULT, Michel
1990 *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest
1996 *A szexualitás története. A tudás akarása*. Budapest
1999 *A szexualitás története. A gyönyörök gyakorlása*. Budapest
- GINZBURG, Carlo
1991 *A sajt és a kukacok*. Budapest
1996 *Istorie nocturnă. O interpretare a sabatului*. Iasi
- GRYNAEUS Tamás
1990 *A magyar boszorkány egyes vonásainak szociálpszichológiai értelmezése*. Ethnographia 101. 3–4. 467–474.
- GYÁNI Gábor
1999 *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*. Budapest
2000 *Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban*. In: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 11–30.
- HAJDU Lajos
1985 *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*. Budapest
- IKLÓDI András
1981 *A magyarországi boszorkányüldözés történeti alakulása*. Ethnographia XCIII. 292–298.
- KIECKHEFER, Richard
1997 *Magia și vrăjitoria în Europa medievală*. In: Muchembled, Robert (szerk.): *Magia și vrăjitoria în Europa din Evul Mediu până astăzi*. Bukarest, 15–46.
- KISS András
1994 *Források és értelmezések*. Bukarest
1997 *Ante Claram Bóci*. (Egy 1565-beli ismeretlen kolozsvári boszorkányper). In: Balázs et al. (szerk.): *Művelődési törekvések a kora újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szeged
1998 *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. Bukarest–Kolozsvár
2000 *A védelem szemléletváltozásának jelei a 18. századi aranyosszéki boszorkányperekben*. Limes 1. Tatabánya, 17–25.

KLANICZAY Gábor

1986 *Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI–XVIII. században*. Ethnographia XCVII. 257–295.

1997 *Ruguri târzii în Europa Centrală și Orientală*. In: Muchembled, Robert (szerk.): *Magia și vrăjitoria în Europa din Evul Mediu până astăzi*. Bukarest, 222–241.

KLANICZAY Gábor – KRISTÓF Ildikó – PÓCS Éva (szerk.)

1989 *Magyarországi boszorkánypercek*. Kisebb forráskiadványok gyűjteménye. Budapest

KOMÁROMY Andor (szerk.)

1910 *Magyarországi boszorkánypercek oklevéltára*. Budapest

KOVÁCS Ágnes – PÓCS Éva

1977 *Boszorkány*. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. I. Budapest, 346–348.

KOVÁCS Zoltán

1977 *Boszorkánypercek*. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* I. Budapest, 349–353.

KRISTÓF Ildikó

1990 *Boszorkányok, „Orvos Asszonyok” és „Parázna Személyek” a XVI–XVIII. századi Debrecenben*. Ethnographia 101. 3–4. 438–466.

NOIRIEL, Gérard

2001 *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig*. Budapest

NORA, Pierre

1999 *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*. Aetas 3. 142–157.

PÓCS Éva

1983 *Gondolatok a magyarországi boszorkánypercek néprajzi vizsgálatához*. Ethnographia XCIV. 134–146.

1989 *Tündérek, démonok, boszorkányok*. Budapest

1995 *Élők és holtak, látók és varázslók*. Ethnographia 106. 1–16.

1998a *Élők és holtak, látók és boszorkányok. Mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban*. Budapest

1998b *Miért nők a boszorkányok? Népi kultúra – népi társadalom*. XIX. 135–153.

RÓHEIM Géza

1925 *Magyar néphit és népszokások*. Budapest

R. VÁRKONYI Ágnes

1990 *Közgyógyítás és boszorkányhit*. (Mária Terézia boszorkányperceket beosztó törvényének újragondolásához). Ethnographia 101. 3–4. 384–437.

SARTI, Raffaella

2000 *La storia materiale, storia di tutti*. Intervista di Alessandro Lanni.

Web: <http://www.treccani.it/iteronline/interventi/zoom/sarti.htm>

SCHRAM Ferenc

1970 *Magyarországi boszorkánypercek 1529–1768*. I. & II.

SZÁDECKY Lajos

1903 *Apor Péter verses művei és levelei*. Budapest

SZENTI Tibor

1993 *Paráznák. Feudalizmuskori (1723–1843) szexuális büntetőperek.*
Hódmezővásárhely

TÓTH G. Péter

1999 *Szexháború? Avagy férfiak és nők konfliktusa a magyarországi bo-
szorkányperekben.* Tabula 1. 3–24.

WHITE, Hayden.

1997 *A történelem terhe.* Budapest

1997 *A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében.* In: *A történelem
terhe.* Budapest 103–142.

1973 *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Euro-
pe,* Baltimore

